

Fiziker Róbert

GYILKOSSÁG EBÉDRE

(MERÉNYLET AZ OSZTRÁK MINISZTERELNÖK ELLEN – 1916)

A Lajtán túli Habsburg Birodalom utolsó bő fél évszázadának története tele van erőszakos cselekményekkel. 1853. február 18-án Libényi János szabósegéd – az aradi vértanúk kivégzését megbosszulandó – sikertelen merényletet követett el Ferenc József ellen Bécsben, a Kärtnerter közelében fekvő bástyánál.¹ 1867. június 19-én a Mexikó császáranak kikiáltott Habsburg Miksa főherceggel végeztek a Benito Juárez vezette köztársaságpárti felkelők Querétaróban. 1889. január 30-án a trónörökös, Rudolf főherceg és szeretője, Maria von Vetsera halt meg tisztázatlan körülmények között a mayerlingi vadászkastélyban. 1898. szeptember 10-én egy fiatal olasz anarchista, Luigi Luccheni szíven szúrta a genfi kikötőben Erzsébet királynét. Természetesen meg kell említeni az 1914. június 28-i, Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége, Chotek Zsófia életét kioltó szarajevói merényletet, amelynek legapróbb részleteit és következményeit is körbejárták a 2014-es első világháborús centenáriumi év különböző bel- és külföldi megemlékezésein.

Ezek mellett szinte eltörpülnek, vagy legalábbis jóval kisebb figyelmet kapnak az Ausztriában 1918 után történtek. 1924. június 1-jén Karl Jaworek szövőmunkás kísérelt meg merényletet Ignaz Seipel prelátus, kancellár, az önálló köztársasági Ausztria egyik megteremtője ellen. 1934. július 25-én Otto Planetta golyója oltotta ki az osztrák hivatásrendi berendezkedés atyja, Engelbert Dollfuss kancellár életét a meghiúsult nemzetiszocialista puccskísérlés során.² Sőt, az elmúlt negyedszázad sem múlt el

¹ Libényi merényletéhez részletesen lásd Tuza Csilla: Merénylet Ferenc József ellen. http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/merenylet_ferenc_jozsef_ellen.html (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 19.)

² Az osztrák első köztársaság (1918–1933/34) idején elkövetett merényletekről lásd Botz, Gerhard: *Gewalt in der Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918–1934*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1976.

a szomszédban véres események nélkül. Az 1993. december 5-én Helmut Zilk bécsi szociáldemokrata polgármester elleni levélbomba-merénylet elkövetője Franz Fuchs, egy szélsőjobboldali fanatikus volt. Ugyancsak ő a felelős a négy fiatal oberwarti roma halálát eredményező, 1995. február 5-i csőbomba-merényletért.³

Egy elfeledett attentátum⁴

Gavrilo Princip hírhedt merénylete és Tisza István 1918. október 31-i meggyilkolása sajátos keretet biztosít az első nagy viláégéshez, Ausztria–Magyarország utolsó háborújához. Mindkét esetben az Osztrák–Magyar Monarchia emblematisz alakját választották ki az elkövetők – az utóbbi esetben négy, máig nem azonosított katona –, ugyanakkor Ferenc József halála előtt nem sokkal Bécsben is eldőrdült egy fegyver.⁵

Fenyő Miksa, a *Nyugat* alapító főszerkesztője az irodalmi és kulturális folyóirat 1916. évi 21. számában idézett fel egy 1915-ös osztrák tréfát. Eszerint a sógorok elképzelték egy interpellációt, mely az osztrák képviselőházban hangzana el: „*Igaz-e az, hogy Stürgkh gróf miniszterelnök a háború kezdetén meghal, s ha nem igaz, mit szándékszik az ellen az osztrák kormány tenni?*”⁶ A kérdésre a választ nem a kormány adta meg és nem csupán azért, mert a képviselőház ülését 1914 tavasza óta szüneteltették Ausztriában. A szarajevói merénylet és a pacifista Jean Jaurès 1914. július 31-i meggyilkolása után 1916 őszén egy pacifista gyilkolt.⁷

1916. október 21-én Dr. Friedrich Adler fizikus, Albert Einstein munkatársa és nem mellesleg az osztrák szociáldemokrata párt (Sozialdemokratische Arbeiterpartei, SDAP) – a háború kitörése után lemondott⁸ – titkára, újságíró, a

³ Az 1945 utáni időszakhoz lásd Pohanka, Reinhard: *Attentate in Österreich*. Styria Verlag, Graz, 2001. Mindenesetre az a rövid felsorolás is el kell, hogy gondolkodtasson a balkáni nációk, főleg a szerbek erőszakosságáról hirdetett toposzok viszonylagosságát illetően.

⁴ A per talán legalaposabb elemzését nyújtja Ardel, Rudolf G.: *Der Prozeß gegen Friedrich Adler*. In: Stadler, Karl R.: *Sozialistenprozesse. Politische Justiz in Österreich 1870–1936*. Europa Verlag, Wien, München, Zürich, 1986. 181–232.

⁵ Az egyetlen magyar nyelvű, tudományos-ismeretterjesztő feldolgozás: Merényi László: *Pisztolylövés Bécsben. Friedrich Adler merénylete a kormányfő ellen*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.

⁶ Fenyő Miksa *Stürgkh gróf* című írása elérhető <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00209/06393.htm> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

⁷ Schneider, Manfred: *Das Attentat. Kritik der paranoischen Vernunft*. Matthes & Seitz, Berlin, 2010. 380.

⁸ Maderthaner, Wolfgang: *Friedrich Adler (1879–1960)*. In: Benser, Günter – Schneider, Michael (Hrsg.): „Bewahren – Verbreiten – Aufklären”: Archivare, Bibliothekare und Sammler der Quellen der deutschsprachigen Arbeiterbewegung. Förderkreis Archive und Bibliotheken zur Geschichte der Arbeiterbewegung, Berlin, Archiv der Sozialen Demokratie der Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn, 2009. 13–18. Adler két levelet is írt pártjának (1914. augusztus 8-án és 13-án), melyekben felajánlotta lemondását. Érdekes, hogy már az első levélben utalt arra, hogy elvtársainak „nyílt és őszinte röplapot” kíván eljuttatni és „a legnagyobb röplap egy merénylet!” Siegert,

párt ikonikus vezetőjének, Victor Adlernak⁹ a fia, a bécsi Meißl & Schadn szálló¹⁰ első emeleti éttermében elfogyasztott egy háromfogásos menüt.¹¹ Majd a szociáldemokrata pártvezetés megalkuvó politikája, illetve az alkotmányosságot a nevezetes 14. §¹² segítségével már 1914 márciusában felszámoló¹³ kormányzati „fortwursteln” (nyavalygás, pepecselés)¹⁴ és a három háborús év alatt összesen 181 rendeletet kiadó¹⁵ ún. „Stürgkhei”¹⁶ elleni tiltakozásul egy – 1915 tavasza óta a könyvszekrényben őrzött – Browninggal, három lövéssel kivégezte Karl Stürgkh osztrák miniszterelnököt. Állítólag tette elkövetése előtt felkiáltott: „Le az abszolutizmussal, békét akarunk!”, de ezt az eljárás során meghallgatott tanúk közül senki sem erősítette meg.¹⁷

Michael: *Der Mord am k. k. Ministerpräsidenten Stürgkh*. In: Spiza, Leopold (Hrsg.): *Attentate, die Österreich erschütterten*. Löcker Verlag, Wien, 1981. 65–78., itt 71.

⁹ Apja olyannyira távol akarta tartani fiát a politikától, hogy olyan bécsi reáliskolába íratta be, ahol nem tanultak latint, így Fritz nem is pályázhatott később egyetemi tanulmányokra. Így került Zürichbe és lett fizikus. Siegert, Michael: *i. m.* 73.

¹⁰ Állítólag az épület helyén komponálta Joseph Haydn 1794-ben a nevezetes *Kaiserliedet*. A szálló a második világháborúban leégett, helyén a Hotel Europa áll.

¹¹ Maderthaler, Wolfgang: *Friedrich Adler und Graf Stürgkh – Zur Psychopathologie eines Attentats*. In: Maier, Michaela – Maderthaler Wolfgang (Hg.): *Physik und Revolution. Friedrich Adler – Albert Einstein: Briefe, Dokumente, Stellungnahmen*. Löcker Verlag, Wien, 2005. 19–53, itt 25.

¹² Az 1867. december 21-i *Staatsgrundgesetz* (állami alaptörvény, RGBl. Nr. 141) 14. §-a feljogosította a kormányt, hogy a *Reichsrat* üléseinek szünetében „átmeneti törvényerővel bíró” császári rendeletekkel, azaz a parlament kiiktatásával kormányozzon. Windisch, Daniel: *Friedrich Adler. Beiträge zu einer Biographie*. Diplomarbeit, Graz, 2005. 49.

¹³ A szükségrendeleti kormányzás a társadalom militarizálását célozta. Háttérbe szorították a polgárjogok gyakorlását, ténylegesen ellehetlenítették a pártok és a szakszervezetek működését, bevezették a cenzúrát, felszámolták az esküdtbíróságokat, a polgári közigazgatás katonai váltotta fel. A szintén militarizált üzemekben felfüggesztették a munkajogi és munkavédelmi rendelkezéseket. Mindez maga volt a „nyers önkény”. Maderthaler, Wolfgang: *i. m.* 48.

¹⁴ *Bibó István* is elemezte és „lagymatag, meggyőződés nélküli, egyik napról a másikra élő politikai gyakorlatként” jellemezte mindezt. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Uő: *Válogatott tanulmányok, I. kötet, 1935–1944*. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. 295–603., Az osztrák köztársaság zsákutcája című alfejezet, itt 456.

¹⁵ Hubert Feichter írása a merényléről elérhető: <http://www.grin.com/de/e-book/146080/das-attentat-friedrich-adlers-auf-ministerpraesident-stuergkh> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 10.)

¹⁶ A Tisza-féle parlamentarizmus ebben a helyzetben szintén „csonka” maradt, erről Fenyő Miksa így vélekedett: „... megváltoztathatatlan döntéseket utólag a parlamentben kritika tárgyává tehetünk, miniszterelnöki nyilatkozatokat hallgathattunk, amelyek megremegtették a babonásak szívét, korhatárt emelhetünk, hiteleket és új adókat szavazhattunk meg, holott mindezek odaát Stürgkh gróf dolgozószobája csendjében szivarfüst mellett intéződtek el.” Fenyő Miksa: *i. m.*

¹⁷ Maderthaler, Wolfgang: *i. m.* 26.

Gerstli és táfelpicc

Az amúgy puritán, család nélküli, Ferenc Józsefhez hasonlóan tábori ágyon alvó¹⁸ és Fenyő Miksa szerint csak halálában államférfivá nemesedett áldozat¹⁹ személyének fontosságához – és az esemény súlyához – képest az elképedt és tanácstalan sajtó hamarosan napirendre tért a „pszichikailag terhelt fanatikus” merénylete felett: pártállástól függetlenül „szörnyű és nehezen magyarázható”²⁰ eseménynek minősítették Adler tettét.

A szociáldemokrata Arbeiter-Zeitung leszögezte, hogy számukra minden emberélet szent, és a gyalázatos, erőszakos tetteket határozottan elutasítják. Megrendülten állnak az áldozat és a pártban magára maradt –, de tisztelettel övezett, önmagát feláldozó – Adler előtt is.²¹ Megírták azt is, hogy a merénylő a következő hétre elvállalt egy előadást, előkészített újságja számára egy írást, illetve az Opera vasárnapi előadására is jegyet váltott.²² A keresztényszociális Reichspost arra hívta fel a figyelmet, hogy „most van igazán szükség a kitartásra” és a haza ellenségeivel szembeni fellépésre.²³

A Prager Tagblatt úgy vélte, hogy Stürgkh nem volt önkényúr, hanem egy józan állami hivatalnok, aki „a régi rendet régi eszközökkel”²⁴ akarta fenntartani, ahogy Adler sem egy képzetlen, magamutogató fanatikus, hanem egy józan, a politikai meggyőződését fennen hirdető teoretikus.²⁵ Adler egyébként tisztelte Stürgkh „világos meg-

¹⁸ Markus, Georg: *Zwei Portionen Tafelspitz! Die Stürgkhs und die Adlers*. <http://forum.ueber55.at/showthread.php?t=16203> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 19.)

¹⁹ Fenyő Miksa: i. m.

²⁰ A jelzőket tanulmánya címében is használja Koszyk, Kurt: „*Das furchtbare und schwer erklär-bare Vorgehen*”. *Zum deutschen publizistischen Echo auf das Attentat Friedrich Adlers auf Ministerpräsident Stürgkh*. In: Ackerl, Isabella – Hummelberger, Walter – Mommsen, Hans (Hrsg.): *Politik und Gesellschaft im alten und neuen Österreich*. Festschrift für Rudolf Neck zum 60. Geburtstag. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1981. Bd.1. 417–438.

²¹ *Attentat auf den Grafen Stürgkh*. Arbeiter-Zeitung, XXVIII. Jahrgang, Nr. 293. Morgenblatt, Wien, Sonntag, den 22. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=19161022&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²² *Friedrich Adler*. Arbeiter-Zeitung, XXVIII. Jahrgang, Nr. 293. Morgenblatt, Wien, Sonntag, den 22. Oktober 1916. 2. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=19161022&seite=2&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²³ *Das Echo des Meuchelmordes*. Reichspost, XXIII. Jahrgang, Nr. 495. Mittagsausgabe, Wien, Montag den 23. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=rpt&datum=19161023&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²⁴ *Karl Graf Stürgkh*. Prager Tagblatt, XLI. Jahrgang, Nr. 293. Morgen-Ausgabe, Sonntag, 22. Oktober 1916. 2. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19161022&seite=2&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²⁵ *Der Schuß*. Prager Tagblatt, XLI. Jahrgang, Nr. 293. Morgen-Ausgabe, Sonntag, 22. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19161022&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

győződését és kemény kezét”.²⁶ A Neuigkeits-Welt-Blatt szerint Tisza István magyar miniszterelnök „lojális és szeretetreméltó emberként” emlékezett Stürgkhe, akit „korrektsége és kifogástalan magatartása miatt is nagyra tartott”.²⁷

Stürgkhöt csendben temették el a dél-stájerországi Halbenrainban található családi kriptában, és hamar elfeledték.²⁸ Jellemző, hogy a családjához tartozó gyerekek is azzal vicceltek a Neuer Markton – a merénylet helyszínének közelében járva –, hogy „a jó nagybácsit legalább ebéd után gyilkolták meg”.²⁹ Ekkor még senki nem akarta a szociáldemokraták nyakába varrni az ügyet, a pártelnök apát sem támadta senki a tékozló fiú miatt.³⁰ Jellemző az ifjabbik Adler pártbeli támogatására, hogy 1915 májusában 100 delegált közül 11-en, 1916 márciusában 243 delegált közül 16-an szavaztak aktuális indítványára, illetve támogatták politikai irányvonalát.³¹ Elvtársai, összesen mintegy százhusz ember,³² a Karl Marx Kör vitaestjein gyülekeztek.

A cenzúra megakadályozta a merénylet motívumainak megvitatását,³³ ezért jó ideig csupán a tett részletes – a hivatalos vizsgálatok és a szemtanúk által megerősített – leírását olvashatták az olvasók. Kiderült például, hogy Adler gerstlit, azaz hántolt árpagyöngylevest és marhahúst, azaz táfelspiccet fogyasztott káposztával,³⁴ a szilvás süteményes desszertet Gießhübler ásványvízzel öblítette le, majd megivott egy feketét. Stürgkh szintén táfelspiccet evett, aztán likőrt ivott, és szivarozás közben épp újságot olvasott, amikor megtörtént a merénylet.³⁵ A lövéseket vagy 30 centiméterről,³⁶ vagy másfél méterről, mindenesetre közvetlen közletről adta le. A mentőegységek vagy húsz perccel³⁷, vagy három perccel a merénylet után érkeztek meg. Mindenki sajnálta az

²⁶ Maderthner, Wolfgang: *i. m.* 28.

²⁷ *Graf Tisza über seinen österreichischen Kollegen.* Neuigkeits-Welt-Blatt, 43. Jahrgang, Nr. 244. Wien, Dienstag, den 24. Oktober 1916. 7. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nwb&datum=19161024&seite=7&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 22.)

²⁸ A miniszterelnök Josef nevű testvére, császári-királyi tábornok emlékirataiban is csupán két oldalt szentelt az Adler-merényletnek. Feichter, Hubert: *i. m.*

²⁹ *Desiree Treichl-Stürgkh*, újságíró, a Bécsi Operabál szervezője, akinek a dédapja a meggyilkolt miniszterelnök testvére volt, emlékezik így. Markus, Georg: *i. m.*

³⁰ Zimmermann, John: „*Von der Bluttat eines Unseligen*”. *Das Attentat Friedrich Adlers und seine Rezeption in der sozialdemokratischen Presse.* Verlag Dr. Kovač, Hamburg, 2000. 138.

³¹ Siegert, Michael: *i. m.* 70.

³² Merényi László: *i. m.* 77.

³³ Koszyk, Kurt: *i. m.* 417.

³⁴ Az igazi táfelspiccet tormás almaszósszal és snidlinges mártással tálalják.

³⁵ A menüsört ismerteti: Siegert, Michael: *i. m.* 65.

³⁶ Ezt az adatot adja meg az Österreichisches Staatsarchiv az első világháború centenáriuma emlékező összeállításában. <http://wk1.staatsarchiv.at/revolten-und-politische-proteste/friedrich-adler/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 7.)

³⁷ *Angaben eines Augenzeugen.* Prager Tagblatt, XLI. Jahrgang, Nr. 293. Morgen-Ausgabe, Sonntag, 22. Oktober 1916. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19161022&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 25.)

apát, és megvetette a fiú tettét. Néhol párhuzamot vontak a szintén sok – a tanulmány elején is jelzett – sorscsapás által sújtott császárral.³⁸

A magányos idealista

A több mint féléves előkészítés³⁹ után, 1917 májusában, megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben⁴⁰ tartott nyilvános, jórészt cenzúramentes tárgyalás az osztrák történelem egyik legnagyobb hatású processzusa, a korszak egyik legjelentősebb eseménye⁴¹ lett, amely ugyanakkor – a merényletkezhez hasonlóan – csak időlegesen borzolta fel a kedélyeket.⁴²

A bíróság elnöke, Karl von Heidt udvari tanácsos tisztelettel viseltetett Adler iránt. A vádlottból vádlóvá váló, hatóság, szenvedélyes beszédet mondó Adler a bűnösségét firtató kérdésre így felelt: „*Ugyanolyan mértékben vagyok bűnös, mint bármelyik tiszt, aki a háborúban ölt, vagy megbízást adott az ölésre, nem kevésbé, de nem is jobban*” Úgy vélekedett, hogy a hatalmasok érdekeik szerint váltogatják az „Ez a háború” frázisát és a „Ne ölj!” krisztusi parancsát.⁴³ A meggyőződése melletti kiállást fontosabbnak tartotta, mint azt, hogy „esetleg eggyel több embert akasztanak fel Ausztriában”.⁴⁴

Adler másfél éven át készült – tudományos alaposággal, mint egy kísérletre⁴⁵ – a merénylet, tiszta tudattal gyilkolt. Az elmeorvosi vizsgálat ugyan megállapította, hogy a merénylet „súlyosan, örökletesen pszichopata hajlamú

³⁸ Az összes részlet pontos lelőhelyét terjedelmi okok miatt nem tüntetjük fel, az Österreichische NationalbibliothekAnno – AustriaN Newspapers Online című, történelmi újságokhoz és folyóiratokhoz online hozzáférést biztosító felületén visszakereshetők.

³⁹ Ennek ellenére a vádirat egy már érvényét veszített császári rendeletre hivatkozott, de ez a formális hiba nem zavart senkit, pedig a védelem ezzel akár újabb halasztást érhetett volna el. Zimmermann, John: *i. m.* 140.

⁴⁰ Paradox módon Victor Adler szándéka, hogy fiát beszámíthatatlannak minősítse, járult hozzá ahhoz, hogy a bírósági tárgyalásra csak 1917 májusában, az orosz februári forradalom által okozott erjedés légkörében és nem sokkal a Reichsrat ismételt összehívása előtt kerülhetett sor. A szakértői véleményt március végén küldték meg az államügyészségnek. Ardelet, Rudolf G.: *i. m.* 192–193.

⁴¹ Galison, Peter: *Kisötétített terek*. 2000 Irodalmi és társadalmi havi lap, 2000/6. <http://ketezer.hu/2012/06/peter-galison-kisotetített-terek/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 18.)

⁴² Itt érdemes felidézni egy magyarországi epizódot. 1917-ben egy „komoly, névtelen” fenyegetőzés arra figyelmeztette Sándor János m. kir. belügyminisztert, ha elrendeli Budapesten a 11 órás zárórát, e „gazemberség” miatt „*Stürgh (sic!) sorsára fog jutni*”. Fiziker Róbert: *Merényletterv Tisza István ellen 1916 nyarán*. http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/merenyletterv_tisza_istvan_ellen_1916_nyaran.html (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

⁴³ Merényi László: *i. m.* 137.

⁴⁴ *Uo.*, 122.

⁴⁵ Adler maga beszélt erről a bíróság előtt tett vallomásaiban. Idézi: Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 19., illetve Zimmermann, John: *i. m.* 137–138.

ember”,⁴⁶ akinek „minden valószínűség szerint ismételtén voltak depressziós állapotai, bár ezek nem voltak súlyosak”, ugyanakkor a betegség közvetlen hatását a merénylet elkövetésekor nem látta igazoltnak.⁴⁷ A szakvélemény különbséget tett a fanatikus és az elmebajos megítélése és felelősségének mértéke között, és Adler tettét „etikai szempontból kevésbé tartotta elvetendőnek”, mint egy olyan ember cselekedetét, „aki a megsértett becsülete helyreállítása érdekében gyilkol hidegvérrel”.⁴⁸ Maga Adler is többször védekezett az ellen, hogy tettét zavarodott elmeállapotával magyarázza akár a bíróság, akár saját védője, Gustav Harpner, a szociáldemokrata párt jogtanácsosa.⁴⁹ Párttársai többször a szemére vetették, hogy „a logika betegségében szenved” és gondolatai túlzottan „matematikusak”.⁵⁰

Először Mager államügyészt, a főcenzort akarta meggyilkolni, aztán Leopold Berchtold külügyminiszter és Viktor von Hochenburger igazságügyminiszter⁵¹ volt a kiszemelt áldozat. Sőt a birodalom erős emberének, Tiszának kiiktatása⁵² is megfordult a fejében.⁵³ Ezt azért vetette el, mert az osztrák–magyar ellentétek miatt félreérthető lett volna.⁵⁴ Krúdy Gyula megbízhatónak tartott bécsi forrása tudni vélte, hogy Adler 1915 őszén hozta meg a végleges döntést, amikor a grazi kenyérhiányról a miniszterelnököt tájékoztató küldöttség tagjaként a forradalom veszélyére hívta fel a figyelmet, és Stürgkh állítólag így reagált: „Amíg gépfegyverek és katonák vannak, nem félek a forradalomtól”.⁵⁵

⁴⁶ A családban mindkét szülő ágán voltak idegrendszeri problémával küzdők, Friedrich Marie nevű lánytestvére is hosszú ideig ideggyógyintézeti kezelésre szorult.

⁴⁷ A bécsi orvosi kar professzora, *Julius Wagner-Jauregg* által készített, a *Wiener klinische Wochenschrift* 1917. évi 37. számában is közölt szakvéleményt idézi: Ardel, Rudolf G.: *i. m.* 191. *Uo.*

⁴⁸ A per során Adler kijelentette, hogy semmilyen felelősséget nem vállal a védője által elmondottakért, mert utóbbinak az a hivatali kötelessége, hogy védence életéért küzdjön, ő pedig saját meggyőződése mellett kíván kiállni. Windisch, Daniel: *i. m.* 58.

⁴⁹ Adler, Friedrich: *Vor dem Ausnahmegericht*. Thüringer Verlagsantalt und Druckerei, Jena, 1923. 76. Victor Adler fia tettét egy „*matematikus elme kicsapongásának*” nevezte. Schneider, Manfred: *i. m.* 383.

⁵⁰ Erről Adler már a rendőrségi fogdába szállítása közben beszélt *Johann Schober* rendőrségi tanácsosnak, a köztársasági Ausztria későbbi kancellárjának és külügyminiszterének. Maderthaler, Wolfgang: *i. m.* 27–28.

⁵¹ A korábban említett Fenyő Miksa is említi, hogy az osztrákok azzal a „*vérváddal*” illeték Stürgkh grófot, hogy „*eladta Tiszának lelke üdvösségét*” és szerinte nagynevű osztrák politikusok is „*valami diabolikus paktumról beszéltek*”. Fenyő Miksa: *i. m.*

⁵² Vö. Fiziker Róbert: Merényletterv, *i. m.*

⁵³ Adler édesanyja, *Emma Braun* Debrecenben született, apja, *Ignaz Braun* vasútépítő mérnök és vállalkozó volt.

⁵⁴ Krúdy Gyula: *Lélekharang a bécsi fiatalember felett*. In: Publicisztikai írások 1894–1919. Válogatta és sajtó alá rendezte Barta András. <http://mek.oszk.hu/06300/06384/06384.htm#97> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

Friedrich Adler a merénylet előtti utolsó cikkét 1916 októberében *Keine Aussicht auf Frieden!* (Nincs kilátás a békére!) címmel írta meg,⁵⁶ sajtójai egy heves vitával tarkított tanácskozáson „pártrontóként” szidalmazták.⁵⁷ A per során elmondta, hogy az utolsó cseppet a pohárban az jelentette, hogy Stürgkh nem engedélyezte az egyetemi professzorok és politikusok részvételével az alkotmányosság kérdéseiről október 23-ra tervezett összejövetelt.⁵⁸ Adler – aki a kivételes bíróság illetékességét nem fogadta el, bár minden bizonnyal egy esküdtbíróság sem hozott volna más ítéletet – a bírósági tárgyalások során szokásos szerepeket felcserélte⁵⁹ és a vádiratot „stílusgyakorlatnak” minősítette – nem az államot akarta megrendíteni, hanem egy „felszabadító tettet” akart végrehajtani, amely a tömegek látens, nem megfelelően artikulált elégedetlenségét valamiféle politikai akcióvá formálja,⁶⁰ illetve megteremti ahhoz a pszichológiai előfeltételeket.⁶¹

Adler ugyanakkor tagadta, hogy anarchista lenne.⁶² Beszédében a szociáldemokrata pártvezetést is támadta, amely eladta egy tál lencséért önmagát, és az „intellektuálisan és erkölcsileg vakok” között maximum az egyszemű király szerepére kandidálhat.⁶³ Leginkább – a később csak Hin und Her-Renner-nek⁶⁴ nevezett – Karl Renner nagyfokú pragmatizmusát vagy túlzott hajlékonysá-

⁵⁶ Siegert, Michael: *i. m.* 66.

⁵⁷ Merényi László: *i. m.* 82. Ugyanakkor nyilván nem Adler „különutassága”, hanem a passzív, a korábban elért eredmények megtartására összpontosító magatartás eredményezte azt, hogy a szociáldemokrata párt taglétszáma és a szociáldemokrata újságok előfizetőinek száma is folyamatosan csökkent. Windisch, Daniel: *i. m.* 52.

⁵⁸ Botz, Gerhard: *Der 21. Oktober 1916. Das Attentat Friedrich Adlers – Bewußte und unbewußte Beweggründe*. In: Die Zukunft. Sozialistische Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur, 20/ Mitte Oktober 1976. 16.

⁵⁹ A vádlottból vádló lett, az államügyész „egy háborús diktatúra apológétájának” szerepét kapta, a bírói szenátus tagjai a jogot lábbal tipró rendszer kiszolgálóivá váltak, és a közönség kapta a bíróság szerepét Adler elképzelése szerint. Ardel, Rudolf G.: *i. m.* 184.

⁶⁰ Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 44.

⁶¹ Adler, Friedrich (Hg.): *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht: Die Verhandlungen vor dem §-14-Gericht am 18. und 19. Mai 1917 nach dem stenographischen Protokoll*. Paul Cassirer, Berlin, 1919. 129. Négy évvel később jelent meg – szintén Adler közreműködésével – az előzetes vizsgálat során felvett kihallgatási jegyzőkönyvekkel és Adler néhány háborús írásával bővített verzió, *Vor dem Ausnahmegericht* címmel (lásd 51. lábjegyzet). Végül – már Adler halála után – egy, a főtárgyalásra összpontosító kiadvány is napvilágot látott: Adler, Friedrich – Brügel, Johann Wolfgang (Hrsg.): *Friedrich Adler vor dem Ausnahmegericht: 18. und 19. Mai 1917*. Europa Verlag, Wien, 1967.

⁶² A beszédnek ezt a részét idézi: Schneider, Manfred: *i. m.* 383.

⁶³ Adler, Friedrich: *Vor dem Ausnahmegericht*. *i. m.* 78.

⁶⁴ Renner lelkesen támogatta 1918/19-ben a weimari, majd 1938-ban – a módszerek miatt valamivel kisebb lelkesedéssel – a hitleri Németországhoz való csatlakozást, sőt, 1945-ben Sztálinhoz is írt dicsható levelet, immár az önálló Ausztria önjelölt és a szovjetek által el is fogadott vezetőjeként.

gát ostorozta. A későbbi államkancellárt és szövetségi elnököt „a szociáldemokrácia Luegerének” nevezte, aki „az elvtelenség szellemét, az alakoskodás szellemét”⁶⁵ honosította meg a pártban. Támadta a cenzúrát is, amely még a betűtípust is előírja az újságoknak,⁶⁶ továbbá a katonai önkényt, és felsorolta a háborús igazságszolgáltatás jogtalanságait⁶⁷ is. A hazafiatlanság vádját az állam öntudatos polgáraként verte vissza: „Hát kutyák vagyunk mi? A hatóságok megfenyítenek bennünket? Hát nincs önérzetünk, mindenbe belenyugszunk?”⁶⁸ A per első napján elmondott beszédét még szó szerint közölte a sajtó, aztán minisztertanácsi határozattal ismét életbe lépett a cenzúra.⁶⁹

A pártsajtó ekkor már Adler becsületességéről, jellemének szilárdságáról, szándékainak tisztaságáról cikkezett, és értetlenségének adott hangot amiatt, hogy a „szerencsétlen áldozat” senkinek felelősséggel nem tartozva uralkodhatott Ausztria felett.⁷⁰ A liberális Neue Freie Presse a cenzúrát átkozta, és sajnálatát fejezte ki, hogy „egy ilyen ritka tehetséggel és átfogó tudással megáldott, jobb sorsra érdemes fiatalember” feláldozta a saját életét.⁷¹ Károlyi Mihály a per kapcsán úgy vélekedett, hogy „ha van idealista, hát Friedrich Adler az”.⁷² A Pester Lloyd „sem hősnek, sem nagy embernek” nem tartotta Adlert, és meg-

⁶⁵ Siegert, Michael: *i. m.* 72.

⁶⁶ A bíróság előtt felmutatta a társkiadásában megjelenő *Der Kampf* szociáldemokrata folyóirat egyik példányát, illetve annak 25 oldalnyi, a cenzúrának köszönhetően „csupasz lapját”. Galison, Peter: *i. m.* A korszak kutatója a cenzúrázott újságok láttán jelentős problémával szembesül, ugyanakkor, amennyiben elzárándokol Bécsbe, az 1959-ben alapított *Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung* kezelésében lévő archívumba, akkor az eredeti, még a cenzúra, a „névtelen fekete tintás emberek” beavatkozása előtti lappéldányokat is megismerheti. A szociáldemokrata pártarchívum létrejöttében, illetve őrzésében és kezelésében meghatározó szerepet játszott Friedrich Adler. Utóbbi tettéért történészként és gyakorló levéltárosként is köszönettel tartozom. Adler levéltárosi tevékenységéhez lásd: Maderthaler, Wolfgang: *Friedrich Adler i. m.*

⁶⁷ Többek között a rögtönítélő bíróságok által ezerszámra elrendelt akasztásokról is beszélt. Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 202. A Monarchia által vívott, döbbenetes méreteket öltött „akasztófa-háborúról” hajlamosak vagyunk megfeledkezni.

⁶⁸ Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 200.

⁶⁹ A korszak újságjai – már a nem eleve betiltottak – tele vannak (nem átvitt, hanem fizikai értelemben) fehér foltokkal, Adlert mint a szó fegyverével küzdő újságírókat tehát a háború elején megfosztották eszközeitől. A per első napján aztán különös kegyben részesült: nyilvánosan és szabadon beszélhetett. Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 202.

⁷⁰ *Friedrich Adler*. Arbeiter-Zeitung, XXIX. Jahrgang, Nr. 137. Morgenblatt, Wien, Sonntag, 20. Mai 1917. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=aze&datum=19170520&seite=1&zom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 20.)

⁷¹ *Die Beweggründe eines politischen Mordes*. Neue Freie Presse, Nr. 18945. 1917. Wien, Sonntag, den 20. Mai. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=19170520&seite=1&zom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 20.)

⁷² Merényi László: *i. m.* 95.

jegyezte, hogy „már a bölcsőjében ott volt Karl Marx bibliája”.⁷³ Ugyanekkor szibériai osztrák, magyar és német hadifoglyok tiltakoztak táviratilag Adler elítélése ellen.⁷⁴

Apja, aki fiát „saját jó tulajdonságai karikatúrájának” nevezte, hiányolta belőle a „nevetést, a humor és a fiatalság nyomait”, és úgy vélte, hogy az „az osztrákokra nem jellemző módon túl sokat dolgozik”,⁷⁵ a bíróság előtt is az idegi terheltségre hivatkozva próbálta menteni Fritz életét. Az „igazi mártírtermészetnek”⁷⁶ tartott barátját egy tudományos Adler akcióval⁷⁷ is támogatni szándékozó Einstein levélben ajánlkozott tanúnak, de őt végül nem idézték be.⁷⁸ Adlert az egy érvénytelen császári rendeletre hivatkozó⁷⁹ vádirat alapján halálra ítélték,⁸⁰ bár a hat bíró közül négy már az ítélet kihirdetése előtt – nem nyilvános ülésen – uralkodói kegyelemre javasolta.⁸¹ Azaz sem a közvélemény, sem az elítélt nem értesült arról, hogy a halálos ítélet végrehajtásának veszélye gyakorlatilag elhárult.⁸²

Mártírból imperialistaügynök

Adler büntetését 1917. szeptember 4-én 18 év börtönre mérsékeltek, és különböző kedvezményeket is kapott.⁸³ Többek között felmentették a foglyok által végzendő munka alól, megtarthatta saját ruháit, és folytathatta tudományos tevé-

⁷³ *Die Sünde wider den Geist. Gedanken zum Prozeß gegen Friedrich Adler*. Pester Lloyd, 64. Jahrgang, Nr. 131. Morgenblatt, Budapest, Mittwoch, 23. Mai 1917. 1. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=pel&datum=19170523&seite=1&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. január 30.)

⁷⁴ Merényi László: *i. m.* 146.

⁷⁵ Maderthaler, Wolfgang: *i. m.* 19–20.

⁷⁶ Siegert, Michael: *i. m.* 74.

⁷⁷ Erről Einstein *Heinrich Zangger*hez, a zürichi egyetem törvényszéki orvostani intézetének igazgatójához írott levelében tett említést. Maier, Michaela – Maderthaler Wolfgang (Hg.): *Physik und Revolution. Friedrich Adler – Albert Einstein: Briefe, Dokumente, Stellungnahmen*. Löcker Verlag, Wien, 2005. 94.

⁷⁸ Einstein abban is reménykedett, hogy lesz még módja eszmét cserélni Adlerral a relativitás kérdéséről. Maderthaler, Wolfgang: *i. m.* 35–36.

⁷⁹ Zimmermann, John: *i. m.* 140–141.

⁸⁰ A kivételes törvényszék az ítéletet tizenhét percnyi tanácskozás után hozta meg. Merényi László: *i. m.* 138.

⁸¹ Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 220.

⁸² *Uo.*

⁸³ Azt nem sikerült megállapítanom, hogy az eredeti ítéletben szerepelt, évenként a merénylet napjára elrendelt, börtönléssel egybekötött sötétzárkás büntetés ténylegesen megvalósult-e, Adler 1917-ben nem sokkal az évforduló előtt érkezett meg a börtönbe, 1918-ban nem sokkal azután kapott amnesztiát. A források alapján mindenesetre úgy tűnik, a börtön nagyrészt tudományos és publicisztikai tevékenységgel telt.

kenységét is.⁸⁴ Végül – miután kegyelmi kérvényt nem volt hajlandó benyújtani –, 1918. november 2-án a már formálódó demokratikus rendszerben politikai fogolyként szabadult.⁸⁵ A császár, I. (magyar trónon IV.) Károly állítólag a saját autóját bocsátotta az ifjabbik Adler rendelkezésére.⁸⁶ A szociáldemokrata sajtó „hősként és mártírként”,⁸⁷ legalábbis „saját meggyőződése mártírjaként”⁸⁸ köszöntötte, a Reichspost – írásának már a címében némi antiszemita felhanggal (Adler morvaországi zsidó családból származott) – felrótta a szociáldemokratáknak, hogy korábban a lakosságot a népszerűtlen népképvisellettől megszabadító „Stürgkh kezéből ettek”, a gyilkosság óta azt „izzó gyűlölettel naponta ismétlik meg verbálisan”.⁸⁹

Adler szabadulása kapcsán érdemes rámutatni egy érdekes párhuzamra. 1913. február 11-én Paul Kunschak – a keresztényszociális Leopold Kunschak, későbbi nemzetgyűlési képviselő, majd elnök idegbetegségben szenvedő testvére – meggyilkolta Franz Schuhmeier szociáldemokrata politikust, akinek a temetésén közel félmillióan vettek részt. Kunschakot Adlerhez hasonlóan halálra ítélték, majd büntetését húsz év börtönre mérsékeltek, végül nem sokkal Adler után ő is kiszabadult – szintén az általános politikai amnesztia keretében. Úgy tűnik mindenestre, hogy a formálódó demokratikus rendszer két nagy politikai tábora szimbolikusan, a másik oldalhoz valamilyen formában köthető, erőteljesen vitatható momentumok kiiktatásával is le kívánta zárni a monarchikus múltat.

Trockij és Lenin – utóbbi 1916 októberében még „célszerűtlennek és káros-

⁸⁴ Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 46. Esetleg az zavarhatta Adlert, hogy – legalábbis a vizsgálati fogság idején – maximálták a hetente általa felhasználható papír mennyiségét. Erről Adler az Einsteinhez írott 1917. március 23-i levelében tett említést. *Uo.* 95.

⁸⁵ Adler a munkástanácsok egyik vezetőjeként, az 1918/19-es alkotmányozó nemzetgyűlés tagjaként, majd a választások után a Nationalrat képviselőjeként (1920–1923) tért vissza rövid időre a politika élvonalába.

⁸⁶ Több forrásban is olvasható, hogy a császár saját *Gräf&Stift* autóját küldte Adlerért. Például Markus, Georg: *i. m.* Ezzel a – minden bizonnyal – legendával szemben a korabeli sajtó arról számolt be, hogy Adler az alsó-ausztriai Krems városának Stein városrészében található, máig működő börtönből vonattal érkezett a bécsi Ferenc József pályaudvarra, ahol édesapja várta. *Die Enthftung Friedrich Adlers*. Arbeiterwille, Organ des arbeitenden Volkes für Steiermark, Kärnten und Krain. 29. Jahrgang, Nr. 307. Graz, Sonntag, den 10. November 1918. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=awi&datum=19181110&seite=7&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁸⁷ Siegert, Michael: *i. m.* 68.

⁸⁸ Brauns, Nikolaus: *Notstandsrecht*. Junge Welt 15. 10. 2011/Geschichte/Seite 15. <http://www.die-linke-weissenburg.de/politik/presse/detail/zurueck/geschichte/artikel/notstandsrecht/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 1.)

⁸⁹ *Alttestamentarisches*. Reichspost, XXV. Jahrgang, Nr. 406. Nachmittagsausgabe, Wien, Mittwoch, den 4. September 1918. 2. <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=rpt&datum=19180904&seite=12&zoom=33> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 20.)

nak⁹⁰ tartotta az egyéni terrorakciókat⁹¹ – Adler bíróság előtti bátor kiállásának hatására javasolta, hogy válasszák meg az osztrák politikust a Kommunista Internacionálé tiszteletbeli titkárának. Emellett Adler a Pétervári Munkás- és Katonatanács tiszteletbeli tagja lett, utcákat, kaszárnyákat, hadosztályokat neveztek el róla. Miután azonban a börtönből szabadulva Adler fellépett a kommunistákkal szemben, pontosabban a munkásmozgalom egysége mellett állt ki, és visszautasította a felajánlott KPÖ elnöki posztot, megváltozott a megítélése. A Nagy Szovjet Enciklopédia 1949-es kiadása „*az osztrák szocialisták jobbszárnya vezetőjének, a forradalmi munkásmozgalom esküdt ellenségének, Ausztria hitleri Németország általi meghódítása pángermán előkészítőjének, oportunistá kozmopolitának és az amerikai imperializmus tügynekének*”⁹² nevezte.

Perújrafelvétel

A történeti kutatásban marginális szerep jutott Adler merényletének. A véres esemény csupán a szociáldemokraták háborús szerepvállalásának egy szeletét képezte. Adlert pedig a források elsősorban a Szocialista Munkáspártok Internacionáléjának az egység érdekében tevékenykedő, fáradhatatlan szervezőjeként – 1925 és 1940 között főtitkáráként – méltatják, akinek apja árnyékából nem sikerült kilépnie.

Általában a politikai gyilkosságot elkövetők istenítése vagy megvetése az ítéletmondók politikai meggyőződésének a függvénye. Adlert még a kilencvenes évek elején is terroristának nevezte egy egyetemi filozófiaoktató,⁹³ ugyanakkor az osztrák szociáldemokrácia nagy öregjeit bemutató weblexikon méltatja Adler politikai pályáját, a merényletet pedig azzal magyarázza, hogy a szenvedélyes Adler, a „háború legkonzekvensebb ellenzője” Stürgkhben látta a háború folytatásának fő felelősét,⁹⁴ illetve az a sajátos érv is előkerül, hogy Adler „az 1916–1917-es évek osztrák valósága elől a börtönbe menekült”⁹⁵

Friedrich Adler apja születésének századik évfordulóján, 1952-ben járt utoljára Bécsben, ahol – bár a második világháború alatt, kitarva a nagynémet eszme mellett,

⁹⁰ Lenin 1916. október 25-én, *Franz Koritschoner* osztrák kommunista, később Sztálin börtönét megjárt, majd Auschwitzban meggyilkolt politikushoz írott levelében fogalmazta meg kritikáját. Idézi: Brauns, Nikolaus: *i. m.*

⁹¹ Sőt, Lenin a *Materializmus és empiriokriticismus* című munkájában Adlerrel – *Ernst Mach* fizikus-filozófus (Einstein tanára) eszmerendszeréről – vitatkozva 1908-ban „*naiv privátdocensnek*” minősítette a későbbi merénylőt. Koszyk, Kurt: *i. m.* 418. Adler a börtönben írta meg ismeretelméleti főművét *Ernst Machs Überwindung des mechanischen Materialismus* (Ernst Mach és a mechanikus materializmus meghaladása) címmel.

⁹² Maderthaler, Wolfgang: *i. m.* 22.

⁹³ *Uo.* 48. *Konrad Paul Liessmann*, a bécsi egyetem professzora 2006-ban „Az év tudósa” címet nyerte el.

⁹⁴ <http://www.dasrotewien.at/adler-friedrich.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁹⁵ Siegert, Michael: *i. m.* 69.

elvetette az önálló Ausztriát és az osztrák nemzetet – nagy tisztelettel, de csupán a nagy idők tanújaként fogadták. Benyomásai szerint még ekkor is főleg a merényleten és a perben elmondott beszédén alapult a népszerűsége. 1979-ben tudományos konferencián idézték meg, 1989-ben utcát neveztek el róla Bécs Favoriten kerületében, ahol a helyi munkásotthonban gyakran, például a merénylet előtti napon is tartott beszédet. 2004-ben *Az egység lázadója* címmel jelent meg róla politikai életrajz.⁹⁶ 2012-ben a bécsi tartományi büntetőbíróóság esküdtbíróági termében a merényletet és a bírósági pert – legalábbis annak egy négyórás kivonatát⁹⁷ – színészek, jogászok és történészek részvételével újrajátszották.⁹⁸

A merénylet mai megítélésével kapcsolatban jellemző, hogy a Staatsarchiv honlapján az első világháborús dokumentumok sorában tette közzé az Adler elleni vádiratot.⁹⁹ A korabeli reakciók közül a pacifista Romain Rolland véleményét érdemes idézni: „Bevallom, nem sok értelmét látom a tiltakozásnak, ha politikai gyilkosság miatt elítélnék egy forradalmárt. A katonát, aki önként megy a harcba, lehet csodálni is, szidni is. De nem lehet tiltakozni, ha az ellenség megöli. Harcol-e a forradalmár? Akkor rá is érvényesek a haditörvények. Őli az Államot. Az Állam öli őt. Csak a tolsztojánusok tiltakozhatnak. Aki Adler módján gondolkodik, az csak lelkesedhet. Én beérem azzal, hogy megértem. Semmiféle gyilkosságot nem helyeslek. De bámulom a Brutusok hősiességét”.¹⁰⁰

Fritz Adler sosem kívánta tettének vagy egyik kedvelt gyermekkori olvasmánya, a *Wilhelm Tell* rá gyakorolt hatásának „túlértékelését”,¹⁰¹ azt egy „rendkívül korlátozott, kis részakciónak”¹⁰² minősítette. A per során is rövid válaszokkal hátrította el a bíróság elnökének a merénylet részleteire vonatkozó kérdéseit. Összességében nem vált sem hőssé – legalábbis nem a merénylet miatt vagy annak okán csak rövid időre –, sem terroristává. Élete végén titkára, Adolph Sturmthal előtt „nagy butaságnak”¹⁰³ minősítette a merényletet.

⁹⁶ Bauer, Manfred: *Friedrich Adler. Rebell der Einheit*. Trotzdem Verlag, Wien, 2004.

⁹⁷ A jogtörténetet népszerűsítő remek kezdeményezésről Hautmann, Hans: *Nachstellung des Prozesses gegen Friedrich Adler im Grauen Haus*. In: Mitteilungen der Alfred Klahr Gesellschaft, 19. Jg./Nr. 4, Dezember 2012. 25. http://www.klahrgesellschaft.at/Mitteilungen/AKG_4_12.pdf (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁹⁸ Lásd erről a Friedrich Adlert alakító színművész, *Konstantin Shklyar* beszámolóját saját blogján. <http://konstantin283.blogspot.hu/2012/11/prozess-gegen-friedrich-adler.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 21.)

⁹⁹ <http://wk1.staatsarchiv.at/revolten-und-politische-proteste/friedrich-adler/#/?a=artifactgroup440> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 7.)

¹⁰⁰ Idézi Merényi László: *i. m.* 148.

¹⁰¹ A perében még öntudatosan említette a svájci szabadsághős példáját. Ardelt, Rudolf G.: *i. m.* 200.

¹⁰² A kijelentést idézi Maderthaner, Wolfgang: *i. m.* 50.

¹⁰³ *Uo.*